

15. Русская грамматика : В 2-х т. / А. Брызгунова, К. В. Бабухан, В. А. Ицкович и др. — Т. 2 : Синтаксис. — М. : Наука, 1980. — 709 с.
16. Синтаксис современного русского языка : учебник для студ. высш. учеб. заведений / Г. Н. Акимов, С. В. Вяткина, В. П. Казаков, Д. В. Руднев; под ред. Вяткиной С. В. — СПб. : СПбГУ ; М. : Академия, 2009. — 346 с.
17. Слинько І. І. Синтаксис сучасної української мови : Проблемні питання : [навч. посіб.] / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. — К. : Вища школа, 1994. — 670 с.
18. Сучасна українська літературна мова : Підручник / М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін.; За ред. М. Я. Плюща. — К. : Вища шк., 1994. — 414 с.
19. Сучасна українська мова : Підручник / О. Д. Пономарів, В. В. Різун, Л. Ю. Шевченко та ін.; за ред. О. Д. Пономарева. — 2-ге вид., перероб. — К. : Либідь, 2001. — 400 с.
20. Чередниченко І. Г. До питання про будову складнопідрядного речення / І. Г. Чередниченко // Українська мова в школі. — 1952. — № 4. — С. 22—31.

УДК 811.161.2'42

О. О. Алексеева

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Експресивний потенціал односкладних конструкцій (на матеріалі оповідання Миколи Вінграновського «Гусенятко»)

Алексеева О. О. Экспресивный потенциал односкладных конструкций (на материале повествования Миколи Вінграновського «Гусенятко»). У статті подано дослідження формально-граматичної та стилістичної структури оповідання Миколи Вінграновського в аспекті функціонування різних типів односкладних речень. Проаналізовано експресивний потенціал односкладних конструкцій, способи їх увиразнення. Розглянуто роль невластивої прямої мови персонажів у структурно-стилістичній організації художнього тексту.

Ключові слова: *односкладне речення, безособове речення, інфінітивне речення, неозначено-особове речення, номінативне речення, невластива пряма мова.*

Алексеева Е. А. Экспрессивный потенциал односложных конструкций (на материале рассказа Николая Винграновского «Гусенятко»). В статье представлено исследование формально-грамматической и стилистической структуры рассказа Николая Винграновского в аспекте функционирования разных типов односложных предложений. Проанализировано экспрессивный потенциал односоставных конструкций, способы их выразительности. Рассмотрено роль несобственно прямой речи персонажей в структурно-стилистической организации художественного текста.

Ключевые слова: *односоставное предложение, безличное предложение, инфинитивное предложение, неопределённо-личное предложение, номинативное предложение, несобственно прямая речь.*

Alekseyeva O. O. Expressive potential of one-member constructions (on the material of the story of Mykola Vinhranovsky «Gusenyatko»). The article analyzes the grammatical and stylistic structure of Mykola Vinhranovsky's narrative in the aspect of different types of mononuclear sentences functioning. The expressive potential of mononuclear constructions and the ways of their emphasis have been analyzed. The role of inner monologue of the characters in the structural and stylistic organization of the literary text has been considered.

Key words: *mononuclear sentence, impersonal sentence, infinitive sentence, indefinite-personal sentence, nominative sentence, inner monologue.*

Прозові твори Миколи Вінграновського відзначаються яскравим новаторським стилем, експресивністю художнього слова. Особливе місце в його прозовій спадщині посідає тема життя тварин і рослин, крізь призму якої простежується післявоєнне життя людей. На сьогодні творчість письменника становить

інтерес як для літературознавців [1; 4; 13], так і мовознавців [5, 7].

Актуальність цієї статті зумовлена потребою в системних студіях, присвячених синтаксичній організації прозових творів М. Вінграновського. **Об'єкт** нашого дослідження — односкладні речення, використані

в мові оповідання «Гусенятко». **Мета** полягає в з'ясуванні особливостей функціонування односкладних конструкцій як засобів художньої виразності мови зазначеного твору.

Як стверджує З. З. Коржак [11], на синтаксичному рівні прагматична і власне граматична інформація, що міститься у висловленні або в його компоненті, посилюється експресивністю. Дослідники визначають різні типи і види синтаксичних конструкцій, які служать для вираження експресивності (нерідко їх ототожнюють із стилістичними фігурами). Значним експресивним потенціалом наділені односкладні речення, що властиві насамперед художньому мовленню.

Односкладні речення як засоби експресивного синтаксису досліджуються в багатьох лінгвістичних працях [2; 6; 10; 15]. Як зауважує З. Я. Омаєва, будь-які експресивні синтаксичні конструкції здатні виконувати різні функції, зокрема експресивно-видільну, оцінну, композиційну, текстотвірну. Тільки в складі надфразної єдності вони набувають особливої виразності та образності [12:26]. Експресивні односкладні конструкції, як і всі інші засоби експресії, відіграють значну роль у побудові структури художнього тексту та допомагають втіленню авторських інтенцій.

Мова оповідання М. Вінграновського «Гусенятко» характеризується насиченістю односкладними реченнями різних типів, що мають високий експресивний потенціал завдяки лексичному наповненню та використуванню стилістичним прийомам. У мові оповідання «Гусенятко», внутрішній сюжет якого розбудовується з народженням, виживанням гусеняти і його порятунком [13], найчисленнішими серед односкладних конструкцій є безособові речення. М. Вінграновський використовує їх для передання емоційного стану тварин, які в оповіданні є персоніфікованими. Безособовою конструкцією передається, зокрема, відчуття захищеності, яке з'являється в гусенятка поруч із батьком-гусаком, а також відчуття затишку й родинного тепла:

Мав тато і високі м'які сірі груди, гусенятко пірнуло під них, і так йому **стало тепло**, що воно відразу ж заснуло знову [3:287].

Піклування гусака про своїх дітей розкривається в інших безособових реченнях:

На струмені гусакові відлягло від серця, і він вів гніздо, не підштовхуючи

його лапами: гніздо несло перед очима в бистру темінь, і гусенятко не могло надивитись на свого зграбного тата [3:289].

Такий контраст у перебігу подій наведеного контексту, з одного боку, повертає відчуття тривоги (*гніздо несло перед очима в бистру темінь*), а з другого, — відображає любов гусеняти до свого батька та захоплення ним. Наведені речення містять безособові конструкції з давальним відмінком семантичного суб'єкта (*йому стало тепло; гусакові відлягло від серця*), які, за Л. Б. Близнюк, свідчать «про особливу чуттєвість нашої мови до таких аспектів картини світу, як людина (особа, носій свідомості), її внутрішній стан, переживання, почуття» [2:13]. Власне в художньому тексті давальний семантичного суб'єкта відбиває антропоцентричність. Таким чином виражається комплекс значень, які репрезентують суб'єкт в аспекті сприйняття — ментального або чуттєвого, це суб'єкт-носій або отримувач враження, оцінки. «Антропоцентричність давального суб'єкта вказує на його персоніфікацію, що дозволяє як суб'єкту-істоті, так і суб'єкту-неістоті бути експресивно вираженим і стилістично забарвленим» [2:13].

В оповіданні М. Вінграновського функціонують, зокрема, безособові речення з модальністю обов'язковості/ можливості/ неможливості:

А тут на дзюбі уже зима, заплава замерзне — що тоді? Зимувати з малим? А вітер, а сніг, а мороз та лід, а лисиці, тхори, куниці, кібчики, прибудні коти, собаки, а мисливці, а їсти що? Пропали... **І старій гусці вперше не захотілося жити** [3:285].

Давальний суб'єкта (*гусці*) дає можливість акцентувати увагу на внутрішньому світі персонажа. Експресивність семантики наведеного безособового речення задається інфінітивними, номінативними за структурою предикативними частинами, що є компонентами попередніх складних конструкцій. У предикативних частинах, що є еквівалентами номінативних речень, експресивність досягається переліком назв природних явищ різного тематичного плану (*А вітер, а сніг, а мороз та лід, а лисиці, тхори, куниці, кібчики, прибудні коти, собаки, а мисливці*), які поєднуються за допомогою полісиндетону в однорідному ряду з назвами тварин, що надає яскравості «аніمالістичній» [9] прозі М. Вінграновського.

Безособові конструкції передають також психічний стан та поведінку самого гусеняти:

Тікати не буду, бо мені **не страшно**.
Раз я нікого не бачу, то й мене ж не бачить ніхто [3:293].

Безособове речення з давальним суб'єкта *мені* (гусеняті) доповнюється й увиразнюється хіазмом, що посилює експресивну насиченість внутрішнього монологу персонажа.

Меншою мірою в аналізованому творі автор використовує безособові речення на позначення природних явищ. Ці конструкції можуть бути частиною складного речення:

З низу, з заплави, покотило волохатими хвилями, білими комірцями обпінився при воді очерет, нагнувся сухо над гускою, довгим листям своїм прикрив її всю на гнізді, і доки він лежав під вітром, гуска скубула з очерету його бляшаного листя, хотіла було скубнути ще раз, але очерет підвівся [3:286].

Безособовою предикативною частиною зображуються стихійні сили природи, передається динаміка подій.

Прості непоширені безособові речення, які не мають експресивного наповнення, М. Вінграновський увиразнює стилістичними прийомами в подальших реченнях:

Гусак витягнув шию. **Було тихо**. Шепотів очерет. Потім почувся крик [3:288].

Так, нейтральна конструкція *було тихо* стає компонентом стилістичної фігури висхідної градації, яка створюється реченнями різних структурних типів (*було тихо* — *шепотів очерет* — *почувся крик*). Таким чином передається наростання, експресивне напруження при описі ситуації на озері.

Посиленою виразністю відзначаються однокладні речення, у складі яких функціонують індивідуально-авторські епітети, наприклад:

З горіхового неба стало накрапати [3:286].

У безособових конструкціях дається оцінка оповідачем дій персонажа:

І треба ж було гусаків підвести голову! Він підвів голову, щоб роздивитись, де той розшуканець, чи вже проліз, чи ні, бо в хлопотінні води і в гуді мотора гусак нічого не чув, як чолові'яга був саме перед ним, впав на коліна і схопив обома руками гусака за шию [3:290].

Емоції оповідача передано окличним реченням, що посилюється емпатичною частиною *жс*.

Беззахисність тварин підкреслюється безособовими реченнями, у яких головний член називає дію невідомої для персонажа сили:

Гуска полетіла. По ній кілька разів тарахнули, чи по ній, чи по табуну. Табун сів на гніздів'я. Гусак подивився: **старих гусей не було**, старі літають знизу. **От їм і попало**. "А де ж моя?" [3:286].

Повтор у безособовій конструкції підвищує стилістичну виразність синтаксичної побудови оповіді:

З поля від озимини тарахнуло, тричі тарахнуло і від очерету, діти висмикнули голови з крил і подивилися на тата:
— **Летіти чи сидіти?** [3:287].

В останньому реченні простежується вагання персонажа у виборі дій.

Відчай у труднощах, які постають перед персонажами оповідання, пошуки виходу із ситуації може передаватись інфінітивними реченнями з бажальною модальністю:

Спитати б кого старшого, що їй робити з оцим малим, так серед гусячого табуну не було жодного діда-гусака або баби [3:285];

Гусак оглянувся на береги — берегів не було. Гусак став загірбати лівим крилом, аби подалі від оцих вогнів, **розминутися б з ними!** [3:289].

Інфінітивні речення, що передають вагання, доповнюються подальшими риторичними запитаннями або й самі виконують їх роль:

Гусак насилу підтрібав під себе повітря і, витріщивши очі, дивився-шукав, **де б це його сховатися**. На його щастя згори, з верхів'я, засірів лозовистий острівець... гусак уже майже дотягував до нього, як помітив: з острівної лози відштовхувався голубий моторний човен. **Звертати!** Чим, якими силами? **Злетіти вище?** На чому? І гусак спікірував у воду і заховався під хвилею [3:292].

Автор використовує риторичні питання в невластне прямій мові для відбиття роздумів гусака. Такими реченнями автор зазвичай прагне привернути увагу читача, підвищити емоційний тон мовлення, посилити прагматичний ефект висловлювання.

Образ батька-гусака створюється активним використанням означено-особових конструкцій, що мають головні члени здебільшого у формі наказового способу, чим підкреслюється його мудрість і знову ж таки турбота і побоювання за життя родини:

— Лети повечеряй. Але дивися, не попади під лігак над озиминою.

— Добре, — сказала мама. — Лечу.

— Лети по сірому. По синьому не лети. І не кричи. Над очеретом бери праворуч вище: за очеретом у засідці вже троє [3:286].

Найвища експресія досягається повтором предикатів у формі хіазму зі зміною обставинного поширювача (*по сірому — по синьому*). Таке конструювання репліки низкою означено-особових речень дає змогу авторові відтворити розмовний стиль і передати стан напруженого занепокоєння.

Перелік однорідних додатків в означено-особовій конструкції увиразнюється полісиндетоном, що надає впевненості в здійсненні запланованого, хоча б для заспокоєння дитини:

Як-небудь перелетимо і це море, і це, і друге, і третє, якщо не зіб'ють, — сказав їм гусак і глянув на пізню свою осінню дитину [3:286].

У репліці, що формується з означено-особових конструкцій:

До ранку доберетесь до заповідника. Там сідайте сміливо і нікого не бійтесь. Підгодуйтесь. А далі від заповідника — морем. Над морем летіть низько. Над морем вас ніхто не зачепить. А там далі дивіться самі: вибирайте ночі лише дощові і темні [3:287], —

письменник використовує анафоричний повтор обставинного поширювача місця *над морем* для підкреслення наполегливості вказівок. Повтор, до речі, є характерною рисою і поетичного синтаксису М. Вінграновського, який у першу чергу для читача є поетом-шістдесятником.

Насиченість діалогу між птахами непоширеними та з одним-двома поширювачами спонукальними означено-особовими реченнями створює напружену розмову, подібну до людської, в ситуації, коли необхідна рішучість та швидкість реагування:

— **Бери дітей, і летіть.** Я з малим лишимось тут і якось плавом будемо добиратись, доки воно підросте та стане на крила.

— **Не полечу,** — і її жовті, як і в тата, очі по краях взяли чорними обідками. — **Буду з тобою і малим.** А діти полетять з табуном.

— З яким табуном, куди? Глянь — одна молодь. Ти найстарша. От і лети. Поведеш. З малим ти не виживеш тут. Чула?

— Чула, — сказала гуска. — То що, вже збиратись?

Збирайтесь. Надходить ніч і мряка. **Підіймайтесь у мряці.** Крізь мряку вас ніхто не побачить і не дістане [3:287].

Оповідання «Гусенятко» завершується контекстом, у якому ніби вкраплені означено-особові речення, які формують невласне пряму мову гусеняти та діалог інших персонажів (сталевара та його родини). Як відзначає О. П. Карпенко, у сучасній художній літературі невласне пряма мова набуває складних і розгорнутих форм. «Ускладнення будови цієї стилістичної фігури зумовлено тим, що вона втрачає свою монологічність, замкнутість, одноплановість, починає включати в себе мовлення інших персонажів» [8:84]. В аналізованому оповіданні про початок невласне прямої мови свідчить зміна способів форм дієслів:

Гусенятко підпливло до човна, обпливло його, вибрало під його боком затишне місце і прикурнуло. І наснилось йому, що воно вже велике, живе серед гусей, і гуси на нього кричать, і рай його скінчився...

...здрастуй, дурне, та я не дурне, я дике, ну раз дике, то **йди до мене, не бійся**, а я сталевар, і троє моїх оцих затурканих турків — сталевари, а жінку Валю свою я з фронту привіз, я в бочку тебе на ніч посаджу біля сарая, щоб тебе часом ніхто не зобидив, бодай тебе мої-наші гуси не били, та не будуть вони мене бити, а може, будуть? та не будуть? а як і не будуть, то все одно не хочу, щоб на тебе багато дивилися, мацали очима, **оце подивися**, яка в мене шия, ну, чом як не в старого гусака, **Ілу-52 таку б шню; погрійте! а чого ж, іди за пазуху**, та я замурзане, от дивися, Валю, як воно у мене за пазухою сидить, заснуло, я його і в домну понесу хлопцям показати, ніжкою дрібає, сниться йому, що пливе, **дайте йому води**, Валю, та виключи той телевизор, а то не засне, ти диви, як воно до тебе притулилося, та хоч би вже до тебе, а то ж до твоїх медалей, до ордена Слави, а щоб ти скисло! так сьогодні ж празник, Жовтневі! **тату, віддайте гусенятко нам**, нащо воно вам, у вас свої гуси є, так у нас домашні, тобі воно нащо, ти ж так тільки считаєшся сталеваром — то у тебе сесія одна, то друга, то постройком, то відрядження, то іще щось у чорта-біса... **то віддайте нам його, тату!** [3:293].

М. Вінграновський передає мову персонажів, використовуючи зміну модального плану висловлень. Так, для мовлення сталевара

вара характерні спонукальні (*йди до мене, не бійся; погрійте! а чого ж, іди за пазуху; дай-те йому води*) та бажальні (*ІЛу-52 таку б шию*) конструкції. Спонукальну модальність має і мовлення дітей сталеваара, що створює активність діалогу.

Номінативні речення в оповіданні «Гусенятко» виконують стилістичні функції, пов'язані із змалюванням обстановки, оточення. Експресивність посилюється контекстом та відповідною інтонацією:

А гусенятко? Рай, та й годі! [...] Плинутий темний шовк води обгорнув його жовтеньке карапузеньке тільце, одягнув його хвилею, з хвилі і роздягнув, занурив і винурив, пливи собі далі!.. **Яке воно все,** коли все воно отаке: все темне! [3:292].

У наведеному уривку внутрішнє мовлення персонажа (гусенятка) виокремлюється з мови оповідача завдяки номінативним конструкціям, що характеризують емоційний стан гусенятки, його здивування.

Поширені номінативні речення характеризуються високим потенціалом у вираженні експресивності. Це зумовлено також художніми властивостями їх складників. Так, в аналізованому творі шляхом парцеляції художніх означень передається емоційно-психічний стан персонажа:

Гусак знизився і залітав колами, довго літав і кричав колами так. Та ось і вона. Вода. Солодка, добра для гусячого малого народу, вода з теплими мілкими затоками, з літніми комариними очеретами, де народилося його гусенятко і він сам... [3:290–291].

Автор ніби створює «ефект присутності» [14:159], що, у свою чергу, забезпечує емоційний вплив на читача.

Як зазначає З. З. Коржак, номінативним конструкціям властиве складне модальне значення, оскільки, крім основного смислу, вони містять суб'єктивну оцінку (позитивне або негативне ставлення мовця) [11:8].

У наведеному вище уривку художніми означеннями (*солодка, добра для гусячого малого народу; з теплими мілкими затоками,*

з літніми комариними очеретами) передається суб'єктивна оцінка води у сприйнятті її гусеням.

У мові оповідання М. Вінграновського подекуди зустрічаються непоширені номінативні речення, в яких іменником у називному відмінку репрезентується раціональна експресивність, яку З. З. Коржак визначає як «властивість мовної одиниці, що позбавлена будь-яких емоційно-оцінних елементів, проте не втрачає своєї виражальної (інтенсифікованої, образної, зображальної) здатності» [11:8]:

— **Птиця!** — закричали з баржі! —
Птиця! [3:290].

У таких конструкціях передається тільки одне уявлення. Проте основна функція цих речень — не лише подати уявлення про предмет, явище, особу, а передусім забезпечити основний прагматичний ефект — створення у сприйнятті мовців узагальненого образу актуалізованого в мовленнєвому процесі об'єкта [11:8].

Експресія у наступній репліці створюється нагнітанням головних членів у номінативній конструкції з використанням полісиндетону, який, за нашими спостереженнями, є характерним для стилю М. Вінграновського:

— Я тобі дам, дурне, сполоснутися!
Я тобі дам! **А соми, а шуки, а судаки!** —
і в цю мить гусака щось поронуло по лапі
в воді зубами [3:289].

Отже, односкладні речення в оповіданні М. Вінграновського «Гусенятко» втілюють авторську інтенцію виразного змалювання довкілля, адекватного відбиття психо-емоційного стану персонажів, впливу на читача за допомогою вживаних автором засобів художньої образності. Оповідання побудовано з діалогів та невластиве прямої мови персонажів та мови оповідача, що синтаксично організовуються з використанням аналізованих конструкцій. Крім того, односкладні речення виконують текстотвірну та експресивну функції, дозволяють розставити потрібні акценти в мовленні оповідача й персонажів.

Література

1. Бахтіярова Т. В. Поетична творчість М. Вінграновського 60 — 80-х років : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня. канд. філол. наук : спец. 10.01.01 — “Українська література” / Т. В. Бахтіярова. — Херсон, 2007. — 20 с.
2. Близнюк Л. М. Односкладні речення із семантичним суб'єктом (на матеріалі поетичних текстів 50-х — 60-х р.р. XX століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня. канд. філол. наук : спец. 10.02.01 — “Українська мова” / Л. М. Близнюк. — Харків, 2007. — 22 с.

3. Вінграновський М. С. Вибрані твори: у 3 т. / Микола Вінграновський. — Тернопіль : Богдан, 2004. — Т. 3: Повісті й оповідання. — 352 с.
4. Гальчук О. Лірична сповідь Миколи Вінграновського [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.slovoichas.in.ua>
5. Гливінська Л. К. Лексична ідіосистема в поезіях М. Вінграновського : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня. канд. філол. наук : спец. 10.02.01 — “Українська мова” / Л. К. Гливінська. — Київ, 2004. — 21 с.
6. Голоюх Л. В. Односкладні речення в синтаксичній організації мови роману П. Загребельного “Роксолана” [Електронний ресурс] / Л. В. Голоюх. — Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/portal
7. Калашник В. С. Фразеологія як чинник формування художнього світу поезії і прози М. Вінграновського / В. С. Калашник, Ю. І. Калашник // Учені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. — 2007. — № 6 : Філологія. — Т. 20 (59). — С. 173—178.
8. Карепенко О. П. Невласне пряма мова в сучасній українській прозі / О. П. Карепенко // Організація тексту (Граматики і стилістика). — К. : “Наукова думка”, 1979. — С. 80—88.
9. Кизилова В. В. Жанрово-тематичні обрії прози Миколи Вінграновського для дітей / В. В. Кизилова // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. — 2011. — № 6 (217). — С. 22—28.
10. Копейцева Л. П. Синтаксичні міні-структури в системі виразливо-зображальних засобів сучасної української літературної мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня. канд. філол. наук : спец. 10.02.01 — “Українська мова” / Л. П. Копейцева. — Запоріжжя, 2008. — 20 с.
11. Коржак З. З. Вираження експресивності номінативних речень (на матеріалі сучасних українських художніх текстів) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня. канд. філол. наук : спец. 10.02.01 — “Українська мова” / З. З. Коржак. — Івано-Франківськ, 2007. — 18 с.
12. Омаева З. Я. Синтаксические конструкции экспрессивного типа как средство выражения авторских интенций (на материале художественных произведений В. В. Набокова) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Омаева Заира Ярпиевна. — Махачкала, 2006. — 176 с.
13. Собчук Л. В. Проза Миколи Вінграновського і проблеми художньої майстерності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня. канд. філол. наук : спец. 10.01.06 — “Теорія літератури” / Л. В. Собчук. — Тернопіль, 2007. — 20 с.
14. Стилiстика англiйського язика / [Мороховський А. Н., Вороб'єва О. П., Лихошерст Н. И., Тимошенко З. В.]. — К. : “Вища школа”, 1984. — 244 с.
15. Сушинська І. М. Структурно-функціональні різновиди номінативних речень у сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня. канд. філол. наук : спец. 10.02.01 — “Українська мова” / І. М. Сушинська. — Дніпропетровськ, 2000. — 20 с.